

નહેરુ અને લોકશાહી સમાજવાદ - એક અધ્યયન

ડૉ.દેવેન્દ્રસિંહ એ. રાઠોડ

શોધ સારાંશ

આ સંશોધન પેપર આધુનિક ભારતના નિર્માણ અને રાજકીય વિચારધારામાં પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના 'લોકશાહી સમાજવાદ'ની સંકલ્પના અને તેના પ્રદાનનું વિશ્લેષણ કરે છે. સમાજવાદના વિવિધ અર્થો અને સ્વરૂપો વચ્ચે ભારત સરકારે અને રાષ્ટ્રીય નેતૃત્વએ લોકશાહી માર્ગે સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તનનો કયો માર્ગ અપનાવ્યો તે આ પેપરનો મુખ્ય વિષય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળભૂત મૂલ્યો, મહાત્મા ગાંધીના આર્થિક-સામાજિક વિચારો, કરાંચી કોંગ્રેસ (૧૯૩૧) ના ઠરાવો અને પંચવર્ષીય યોજનાઓ દ્વારા લોકશાહી સમાજવાદનો થયેલો વિકાસ આ અભ્યાસમાં આવરી લેવામાં આવ્યો છે. આ સંશોધન સ્પષ્ટ કરે છે કે નહેરુનો લોકશાહી સમાજવાદ એ માત્ર આર્થિક આયોજન ન હતું, પરંતુ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય, સામાજિક ન્યાય અને માનવકેન્દ્રી વિકાસનો એક સર્વાંગી દ્રષ્ટિકોણ હતો.

મુખ્ય શબ્દો (Keywords): જવાહરલાલ નહેરુ, લોકશાહી સમાજવાદ, પંચવર્ષીય યોજનાઓ, મહાત્મા ગાંધી, આયોજન પંચ, સામાજિક ન્યાય, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય, સામ્યવાદ.

પ્રસ્તાવના

આધુનિક રાજકીય ચિંતનમાં 'સમાજવાદ' સૌથી વધુ ચર્ચાયેલો અને પ્રચલિત શબ્દ છે. સમાજવાદના વિવિધ વિચારકો અને દેશો દ્વારા એટલા બધા જુદા જુદા અર્થો અને પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે કે તેની ચોક્કસ વ્યાખ્યા આપવી જટિલ બની રહે છે. એક વિચારકે યોગ્ય રીતે નોંધ્યું છે કે:

"સમાજવાદ એ એક એવી ટોપી જેવો છે કે જેને જુદા જુદા માણસોએ પહેરવાથી તેણે તેનો ચોક્કસ આકાર ગુમાવ્યો છે."

ભારત જેવા વિવિધતાસભર અને નવસ્વતંત્ર દેશ સામે આઝાદી સમયે ગરીબી, અસમાનતા અને આર્થિક પછાતપણું મુખ્ય પડકારો હતા. આ સંજોગોમાં ભારતે કોઈ એકાંગી કે સરમુખત્યારશાહી માર્ગ પસંદ કરવાને બદલે 'લોકશાહી સમાજવાદ' નો સ્વતંત્ર માર્ગ અપનાવ્યો. આ વિચારધારામાં લોકશાહી અને સમાજવાદ બંને પર એકસરખો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ આ વિચારધારાના મુખ્ય પ્રણેતા અને શિલ્પી રહ્યા છે.

લોકશાહી સમાજવાદનો અર્થ અને વૈચારિક પૃષ્ઠભૂમિ

સમાજવાદી સમાજરચના સ્થાપવા માટે મુખ્યત્વે બે માર્ગો ઉપલબ્ધ રહ્યા છે:

૧. સામ્યવાદી માર્ગ: જેમાં હિંસક કે સરમુખત્યારશાહી પદ્ધતિ દ્વારા રાજ્ય સત્તા હસ્તગત કરીને સમાજવાદ લાવવાનો પ્રયાસ થાય છે. અહીં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો ભોગ લેવાય છે.
 ૨. લોકશાહી માર્ગ: જેમાં શાંતિપૂર્ણ, બંધારણીય અને લોકશાહી પદ્ધતિઓ દ્વારા સમાનતા અને સામાજિક ન્યાય પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. ભારતે બીજા માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો. લોકશાહી અને સમાજવાદ એકબીજાના પૂરક છે; એક વિના બીજું ટકી શકે નહીં.
- લોકશાહી સમાજવાદના મુખ્ય લક્ષણો:

- રાજકીય અને સામાજિક સ્વતંત્રતા: દરેક વ્યક્તિને દેશના શાસનતંત્રમાં ભાગ લેવાની, વિચારો વ્યક્ત કરવાની અને ધાર્મિક તેમજ આર્થિક સ્વતંત્રતા હોવી પૂર્વશરત છે.
- શોષણમુક્ત સમાજરચના: વ્યક્તિને બેકારી અને આર્થિક અભાવના ભયમાંથી મુક્ત કરવી, જેથી તે સ્વસ્થ અને નિર્ભય જીવન જીવી શકે.
- માનવકેન્દ્રી દ્રષ્ટિકોણ: આ પદ્ધતિમાં તમામ યોજનાઓ અને નીતિઓનું મૂલ્યાંકન મનુષ્યના કલ્યાણના ધોરણે થાય છે.

સાંસ્કૃતિક અને ગાંધીવાદી આધાર

ભારતમાં લોકશાહી સમાજવાદ કોઈ વિદેશી ઉધાર લીધેલી વિચારધારા માત્ર નહોતી, પરંતુ તેના મૂળ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ગાંધીવાદી ચિંતનમાં ઊંડે સુધી રોપાયેલા હતા.

(અ) ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂલ્યો:

ભારતીય સંસ્કૃતિ "સર્વ જીવો સમાન છે" અને "જીવો અને જીવવા દો" ના પાયાના સિદ્ધાંત પર રચાયેલી છે. આપણે આપણા પોતાના પ્રત્યે જેવો વ્યવહાર રાખીએ તેવો જ વર્તીવ અન્ય તમામ પ્રત્યે રાખવો એ આપણી જીવનપદ્ધતિનું આગવું લક્ષણ છે.

(બ) મહાત્મા ગાંધીનું પ્રદાન:

ગાંધીજીએ તેમના સામયિકો 'હરિજન' અને 'યંગ ઈન્ડિયા' માં સામાજિક-આર્થિક સમાનતા અંગે સ્પષ્ટ વિચારો રજૂ કર્યા હતા:

- દરજ્જાની સમાનતા (૧૫ જાન્યુઆરી, ૧૯૩૮ - હરિજન): ગાંધીજીએ લખ્યું હતું કે વણકર, ખેડૂત કે શિક્ષકના બાળકમાં કશો ભેદભાવ ન હોવો જોઈએ. શ્રમજીવી વર્ગને સદીઓથી હલકા દરજ્જે ઉતારી નાખવાની પ્રથાનો તેમણે વિરોધ કર્યો.
- પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પર જનતાનો અંકુશ (૧૫ નવેમ્બર, ૧૯૨૮ - યંગ ઈન્ડિયા): ભારત અને જગતનું આર્થિક બંધારણ એવું હોવું જોઈએ કે કોઈને અન્ન કે વસ્ત્રની અછત ન પડે અને જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોના સાધનો જનતાના અંકુશ હેઠળ રહે.
- સ્થાપિત હિતોનો વિરોધ (૬ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૦ - યંગ ઈન્ડિયા): લાખો લોકો ભૂખે મરતા હોય ત્યારે ધનિકો, જમીનદારો કે કારખાનેદારો સંપત્તિ ભેગી કરી રાખે તેને તેમણે અન્યાયી ગણાવ્યો હતો.

આ ઉપરાંત, ૧૯૩૧ ના કરાંચી કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં પસાર થયેલા મૂળભૂત અધિકારો અને આર્થિક નીતિના ઠરાવમાં લોકશાહી સમાજવાદના બીજ રોપાયા હતા.

પંડિત જવાહરલાલ નહેરુનું પ્રદાન અને સમન્વયકારી દ્રષ્ટિકોણ

પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ ગાંધીજીના આ નૈતિક વિચારોને સ્પષ્ટ રાજકીય અને આર્થિક કાર્યક્રમનું સ્વરૂપ આપ્યું. અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે અને સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન તેમજ આયોજન પંચના અધ્યક્ષ તરીકે તેમણે લોકશાહી સમાજવાદને ભારતની અધિકૃત નીતિ બનાવી.

નહેરુના ચિંતનના મુખ્ય પાસાઓ:

૧. સત્તાનું લોકશાહીકરણ: સત્તાનો સ્ત્રોત જનતા હોવી જોઈએ. સરકારના તમામ કાર્યો જનતા પ્રત્યે જવાબદાર હોવા જોઈએ. જનતાને સરકારની ટીકા કરવાનો અને નિર્ણય બદલવાનો અધિકાર છે.
૨. વ્યક્તિગત હિત સામે સામાજિક હિત: જ્યાં વ્યક્તિગત હિત અને સમાજનું હિત ટકરાય, ત્યાં સમાજના વ્યાપક હિતને પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ.
૩. સામ્યવાદની મર્યાદાઓનો ત્યાગ: સામ્યવાદમાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો નાશ થાય છે અને સરમુખત્યારશાહી પંપાળાય છે, જ્યારે નહેરુનો સમાજવાદ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વના વિકાસ અને સ્વતંત્રતાને જાળવી રાખવા માટે કટિબદ્ધ હતો.

વ્યવહારિક અમલીકરણ: આયોજન અને પંચવર્ષીય યોજનાઓ

આઝાદી પછી ભારતના આર્થિક વિકાસ માટે યોજનાબદ્ધ આયોજન (Planned Economy) નો માર્ગ અપનાવવામાં આવ્યો. ઈ.સ. ૧૯૫૧ થી પંચવર્ષીય યોજનાઓની શરૂઆત થઈ.

(અ) આયોજનનું મહત્વ:

આયોજન એટલે મર્યાદિત અને અછત ધરાવતા સાધનોનો પૂર્વસૂચિત અને યોગ્ય ઉપયોગ કરવો. ઝડપી આર્થિક વિકાસ માટે અને સંપત્તિનું અમુક જ હાથોમાં કેન્દ્રીકરણ અટકાવવા માટે રાજ્યની દરમ્યાનગીરી અને આયોજન અનિવાર્ય હતું.

(બ) પંચવર્ષીય યોજનાઓ અને લોકશાહી સમાજવાદ:

- પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના: યોજનાના મુસદ્દાની શરૂઆતમાં જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે: "આ તબક્કે ભારતમાં આયોજનનો મુખ્ય હેતુ જીવનધોરણ ઊંચે લઈ જવાનો અને લોકો માટે વધુ સમૃદ્ધ અને વિવિધતાભર્યા જીવનની તકો ખોલી આપે એવી પ્રક્રિયા શરૂ કરવાનો છે."
- ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના: આ યોજનામાં સ્વીકારાયું કે લોકોની વિશાળ ભાગીદારી અને લોકશાહી ઢબે થતો સમાજવાદી વિકાસ જ ઝડપી આર્થિક પ્રગતિ લાવી શકે છે.

(ક) મિશ્ર અર્થતંત્ર:

ભારતમાં લોકશાહી સમાજવાદ હેઠળ ખાનગી ક્ષેત્ર (Private Sector) ની કામગીરીને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું. વ્યક્તિગત સાહસને પૂરતી સ્વતંત્રતા આપીને જાહેર ક્ષેત્ર (Public Sector) સાથે તેનો સુમેળ સાધવામાં આવ્યો.

પડકારો, શિસ્ત અને સાધ્ય-સાધન શુચિતા

લોકશાહી સમાજવાદના ધ્યેય સુધી પહોંચવા માટે માત્ર નીતિઓ પૂરતી નથી, પરંતુ ચોક્કસ મૂલ્યો અને વર્તણૂક પણ જરૂરી છે.

૧. રાષ્ટ્રીય અને આંતરિક શિસ્ત: રાજકીય પક્ષો અને નાગરિકોએ લોકશાહી આયોજનના નિયમોનું પાલન કરવું પડે. જો આંતરિક શિસ્ત જાળવવામાં ન આવે તો લોકશાહી સમાજવાદના કાર્યક્રમો નિષ્ફળ જઈ શકે છે.

૨. સાધ્ય અને સાધનની પવિત્રતા: મહાત્મા ગાંધીના સિદ્ધાંત મુજબ માત્ર ધ્યેય (સાધ્ય) સારું હોવું પૂરતું નથી, તેને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો (સાધનો) પણ નૈતિક અને વિહિત હોવા જોઈએ.

૩. સામાજિક અને આર્થિક સંસ્થાઓનો સુમેળ: ભારતીય સમાજ મુક્ત અને વિવિધતાભર્યો છે. વિવિધ સંસ્થાઓ વચ્ચે એવો સુમેળ સાધવો જોઈએ જેથી નાગરિકની ભૌતિક અને વૈચારિક બંને ક્ષેત્રની જરૂરિયાતો પૂર્ણ થાય.

નિષ્કર્ષ

સંશોધનનું તારણ એ છે કે ભારત માટે 'લોકશાહી સમાજવાદ' એ માત્ર એક રાજકીય સૂત્ર ન હતું, પરંતુ રાષ્ટ્રના સર્વાંગી વિકાસ માટેનો એક વ્યવહારુ અને નૈતિક માર્ગ હતો. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ ભારતીય સંસ્કૃતિની ઉદારતા અને ગાંધીજીના સામાજિક ન્યાયના વિચારોને સંસદીય લોકશાહી અને યોજનાબદ્ધ અર્થતંત્ર સાથે જોડીને એક અનોખી જીવનપદ્ધતિનું ઘડતર કર્યું.

લોકશાહી સમાજવાદનો આખરી હેતુ દરેક મનુષ્યને આર્થિક અભાવ અને ભયથી મુક્ત કરવાનો છે. જ્યારે દેશનો પ્રત્યેક નાગરિક અનુભવે કે પોતે સમાજનો અવિભાજ્ય ભાગ છે અને પોતાના પ્રયત્નોથી પોતાના કુટુંબ તેમજ રાષ્ટ્રના સુખ-શાંતિમાં વધારો થઈ રહ્યો છે, ત્યારે જ લોકશાહી સમાજવાદી સમાજરચનાનું સ્વપ્ન સાકાર થયું ગણાય.

સંદર્ભ સૂચિ (References)

1. 'નહેરુ અને લોકશાહી સમાજવાદ' - મૂળ આધારભૂત દસ્તાવેજ (પૃષ્ઠ ૧ થી ૬).
2. ગાંધી, એમ. કે., યંગ ઈન્ડિયા (અંકો: ૧૫ નવેમ્બર ૧૯૨૮, ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૦).
3. ગાંધી, એમ. કે., હરિજન (અંક: ૧૫ જાન્યુઆરી ૧૯૩૮).
4. કરાંચી કોંગ્રેસ અધિવેશન પ્રસ્તાવ (૧૯૩૧).
5. ભારત સરકાર, આયોજન પંચ: પ્રથમ અને ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાના મુસદ્દા.